

De droom van Odysseus

José Enrique Ruiz-Domènec

De droom van Odysseus

De Middellandse Zee als bakermat
van geschiedenis en cultuur

Vertaald uit het Spaans
door Jos den Bekker

Deze vertaling is gesubsidieerd door het Spaanse ministerie van Cultuur en Sport.

Nederlands
letterenfonds
dutch foundation
for literature

De vertaler ontving voor deze vertaling een projectsubsidie van het Nederlands Letterenfonds.

Deze vertaling is deels tot stand gekomen in het Vertalershuis (Casa del Traductor) te Tarazona, Spanje.

ISBN 978-90-290-9643-0

ISBN 978-94-023-1955-2 (e-book)

NUR 320

Oorspronkelijke titel: *El sueño de Ulises*

Vertaling: Jos den Bekker

Omslagontwerp: Bloemendaal & Dekkers

Omslagbeeld: © iStock / Alamy

Zetwerk: Pier Post

© 2022 José Enrique Ruiz-Domènec en

Penguin Random House Grupo Editorial, s.a.u., Barcelona

© 2023 Nederlandse vertaling Jos den Bekker en

Meulenhoff Boekeryj bv, Amsterdam

De uitgever heeft ernaar gestreefd alle rechten van derden te regelen volgens de wettelijke bepalingen. Degenen die desondanks menen zekere rechten te kunnen doen gelden, kunnen contact opnemen met Meulenhoff Boekeryj bv, Amsterdam.

Niets uit deze uitgave mag openbaar worden gemaakt door middel van druk, fotokopie, internet of op welke andere wijze ook, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

De dingen zijn het tegendeel van wat ze schijnen.

HERACLITUS VAN EFEZE

Inhoud

Inleiding: De zee van de geschiedenis	11
I	
Uit het labyrint (1177 v.Chr. - 622 n.Chr.)	25
Het nieuws dat met de schepen kwam	27
De Trojaanse Oorlog en zijn nasleep	30
Helden, koningen der koningen en heren van de handel	35
Het raadsel der Grieken	41
De dood van Socrates en andere, minder bizarre gevallen	46
Op zoek naar het verloren hellenisme	49
Rome behoedt de mediterrane beschaving	56
Koerswisseling: van vele goden naar een enkele God	65
Kroniek van een aangekondigd einde	72
De eeuwige vrede die nooit kwam	77
II	
Op 't midden van de weg (622-1291)	83
Van Mohammed tot Karel de Grote	86
Het Vaticaan in de schaduw van de pornocratie	92
De apocalyps die nooit kwam	100
Pelgrims naar Jeruzalem	102
Op zoek naar de verloren tijd	106
Schrijven over de kruistochten	110
Het belang van geld	116
Het graf van keizer Frederik II	122
De Siciliaanse Vespers	128
Genua of de discretie	131

III	Het eigene en de rest van de wereld (1291-1396)	137
	Venetië en het leven van Marco Polo	140
	De <i>Commedia</i> van Dante	145
	De verpozingen van een koning	150
	Het goede en het slechte bestuur	157
	Vergezichten vanuit een villa in Fiesole	161
	Een staalkaart van religieuze emoties	167
	Humanistische prototypen	171
	Het atelier van het Alhambra	172
	De Ottomaanse Turken in Gallipoli	181
	<i>Condottieri, capitani</i> en dolende ridders	185
IV	Een uitstapje naar de renaissance (1396-1527)	191
	Een Beier in nood	194
	Geopolitieke lessen uit Ragusa	198
	Brevier van het perspectief	203
	De afweging van de koopman	207
	Achter de schoonheid	211
	Over de ontdekkingsreizen	216
	De grens met de Oriënt	221
	Het machiavellisme van Machiavelli	226
	Een wereldhaven	228
	Het oordeel van Leo Africanus	232
V	De vorming van de moderne tijd (1527-1815)	239
	Romeinse pastorale	242
	<i>Laatste Oordeel</i> in de Sixtijnse Kapel	246
	Voor en na Lepanto	250
	De aangevers en de middelmatigheid	258
	Op het podium (met Cervantes en Shakespeare)	260
	Labyrint der illusies	264
	De <i>Duivelstriller</i>	268
	De moraal van de libertijn en Casanova	271
	Memoires van de verlichting	274
	De expeditie naar Egypte: Napoleon en de wijsgeren	276

VI	Van de romantiek naar het futurisme (1815-1948)	281
	Onder de banier van de romantiek	284
	De onvermoeibare Mohammed Ali	289
	Vrijheid voor de Grieken	291
	Het incident met de vliegenmepper	297
	De weg naar Balaklava	299
	Twijfelachtige glorie in Italië	302
	Volgende halte: Suez	310
	Geografen en archeologen als redders in de nood	316
	Indigoblauw: de clou van de <i>Mont Sainte-Victoire</i>	319
	Het project van het modernisme	321
	Kleine uithoekjes voor grote geschiedenissen	324
	Triëst en Venetië, tussen rouw en melancholie	327
	De Balkan en de Oosterse Kwestie	332
	Het Ottomaanse Rijk en de Arabische opstand	336
	Culturele landschappen na de Eerste Wereldoorlog	340
	De macht van de verbeelding is niet voldoende	346
VII	Herfsttij der moderniteit (1948-2020)	355
	Meursault, tussen ballingschap en koninkrijk	358
	Israël, de wond van de geschiedenis	360
	De twee culturen	366
	De slag om Algiers	372
	De Arabische en westerse wereld	378
	Het Zorba-moment	382
	Varosha, de verborgen waarheid	385
	Archetypen van wreedheid: de Balkanoorlog	386
	Spiegel van onze aspiraties	390
	Het Barcelona-proces	393
	De filmrol der herinnering	394
	De wraak van de massa's	398
	Wat de <i>pateras</i> brengen	405
	Epiloog: Drieduizend jaar later. Een les in geopolitiek	409
	Coda: De stilte der sirenen	415
	Kaarten	429
	Bibliografie	433
	Register	473

INLEIDING

De zee van de geschiedenis

Aristide Maillol, *Méditerranée*, 1923-1927,
Musée d'Orsay, Parijs
(© 2021 digital image, The Museum of Modern Art,
New York / Scala, Florence)

Van de vele dingen die gebeuren wortelen sommige
in een bezieling, een 'passie', die maakt dat ze almaar
blijven gebeuren zonder echt te gebeuren.

MARÍA ZAMBRANO, *El hombre y lo divino*

Tegen het einde van de vierde eeuw v.Chr. begon een vermetele jongeman uit Marseille, Pytheas genaamd, aan een lange zeereis die hem door de Straat van Gibraltar voerde, en vandaar noordwestwaarts naar het eiland Thule, en nog verder, naar de wonderen van de Arctische horizonten, van het noorderlicht, naar de landen met de eeuwige sneeuw, langs de geisers en de ijsbergen die in zee drijven. Het hellenisme was op zijn hoogtepunt, en onder de impuls van Alexander de Grote toonde de mediterrane cultuur hoe het bewustzijn werkt van een gebied dat gesmeed was op basis van mythen die een beeld projecteerden van een onsterfelijke geschiedenis.

Het relaas van Pytheas is een voorbeeld van een leven gebaseerd op nieuwsgierigheid, waarin de vier bronnen van kennis uit de klassieke oudheid samenkomen: filosofie, geografie, geschiedenis en poëzie. Het doel van die reis, op basis van deze bronnen, was om voor het eerst in de geschiedenis de wereld te begrijpen als een raadsel dat opgelost dient te worden. Dus ging hij op ontdekkingsstocht, niet om praktische redenen (bijvoorbeeld om de handelsroutes waarlangs tin en purper werden aangevoerd te verkennen), maar omdat hij, het klassieke oordeel van Anaximander indachtig, bezeten was van de noodzaak te weten waarin de dingen hun oorsprong hebben. Het verhaal is van Griekse makelij (het leven is een continue verdelging van het verleden en een verwelkoming van het lot), maar de beschrijving van de bezochte plaatsen en de indrukken van de reis zijn vrijwel

zonder uitzondering hellenistisch. Dat wil zeggen boordevol fantasie, een praktijk die pertinent werd afgekeurd, met name door de historicus Polybius en de geograaf Strabo. Maar wat kun je anders verwachten als de beschouwing van de natuur alle vroegere kennis op losse schroeven zet en daardoor het oude gevoel voor het archaische verwatert, zodat het plaatsmaakt voor een sublimatie van het lot?

Het menselijk willen wordt de enige manier om het leven te begrijpen, hetgeen geïllustreerd wordt door de houding van Alexander de Grote vis-à-vis de gordiaanse knoop: doorhakken of ontrafelen, het is om het even. De verhalen en geschiedenis van het Middellandse Zeegebied komen tezamen in deze houding, die gelijk is aan die van Pytheas, die koos voor een reis om te achterhalen wat voor zijn tijdgenoten verborgen was. Als we denken op basis van de boodschappen die de natuur ons zendt, dan is het accidentele het weerwoord op het lot. Maar hoe moeten we ooit een bepaalde gebeurtenis uit het verleden beschrijven zonder kennis te nemen van de geschiedenis die deze mogelijk heeft gemaakt? Misschien is het vertellen van die onsterfelijke geschiedenis voor ons het onontkoombare middel om de zin van het leven tot uitdrukking te brengen.

Maar de toenemende specialisatie heeft een bres geslagen in het bewustzijn van die realiteit. Hoe meer waarde men daaraan hecht, hoe meer het zicht op de lange termijn verdwijnt en de kennis van het verleden verzinkt in wat de Tsjechische historicus František Graus met grote treurnis typeerde als 'een kabinet van prullaria'. Door de fragmentatie van kennis is de mens verworden tot een verzamelaar van data die worden gemanipuleerd door algoritmes en die vernieuwende creativiteit steeds meer in de weg staan. Voor dit type analyse van het verleden hebben levensvormen en persoonlijke preoccupaties geen enkele waarde: het beste in de mens wordt al bij voorbaat uitgesloten.

Van George Duby heb ik geleerd het kader van de lange termijn te hanteren, dat vooral in de studie van de mediterrane wereld door Fernand Braudel is gepropageerd. Van de lectuur die ik tot me nam, en van de cursussen die ik volgde, leerde ik dat elke beschaving een latente structuur heeft die het fundament ervan vormt, dat wil zeg-

gen die haar met rede bekleedt. En met die ontdekking begon het avontuur dat uiteindelijk leidde tot dit boek, dat zo mogelijk begrepen en beoordeeld dient te worden in samenhang met het tijdstip waarop het ontstond, nu veertig jaar geleden.

Op 28 januari 1980 was ik in Napels om op de openingszitting van het zeventiende Internationale Colloquium voor Maritieme Geschiedenis een voordracht te houden onder de titel ‘De droom van Odysseus: maritieme activiteit in de mediterrane cultuur als structureel fenomeen’. Ik trachtte, binnen de beperkte tijd die op dat soort academische exercities beschikbaar is, de argumenten op tafel te leggen die in mijn optiek in de studies van het Middellandse Zeegebied in de verdrukking waren gekomen en die, zoals Luigi de Rosa in de openingstoespraak van het colloquium aanstipte, het belang onderstrepen van ‘een beschavingsstructuur, een kanaal waarlangs navigatietechnieken, kennis van zeeroutes, soorten en vormen van bedrijvigheid, producten en productietechnieken, vaardigheden en initiatieven, contracten en handelwijzen, consumptiemodellen, mentaliteiten en idealen werden overgedragen. Een functioneel en dynamisch systeem dat het historisch proces van de volkeren die voor en op die zee leefden, transformeerde door de verspreiding van instituties en ontwikkelingsmethoden, zonder het eigene van elk van die afzonderlijke beschavingen volledig teniet te doen – eerder het tegendeel: binnen het overkoepelende systeem werd een zodanige variëteit aan modellen gestimuleerd dat ieder zijn eigen dynamiek kon ontwikkelen om zich te verhouden tot de zee.’ En in die zin wilde ik met mijn werk een leemte vullen in de geschiedschrijving, want het was evident – zoals de gerenommeerde hoogleraar Antonio Di Vittorio in *The Journal of European Economic History* signaleerde – ‘dat ik mij had voorgenomen de rol van de zeevaart te onderzoeken bij de vorming van de culturele traditie die het Middellandse Zeegebied vanaf het homerisch epos beheerste, alsmede de ontwikkeling van de zeevaart in verband te brengen met de sociale en economische ontwikkeling langs de kusten van de Middellandse Zee’.

En zo was het: op die kille Napolitaanse ochtend heb ik een voor een de verschillende aspecten uit de doeken gedaan van het leven van de mensen die de geschiedenis van deze zee hebben gevormd, waarbij ik me de vraag stelde wat de betekenis was van de exemplarische avonturen in de *Odyssee* van Homerus en trachtte het onderhuidse leven van de gevoelens en hun invloed op dagelijkse keuzes te ontsluiten. Zo kwam ik tot de conclusie dat ‘de droom van Odysseus’ (een succesvolle thuisreis) zich meester had gemaakt van de mediterrane cultuur en het concrete leven van deze zeemensen richting gaf, en dat de traditie in een tijd van verandering levend werd gehouden door een voortdurende lezing van de klassieken, die als lichtend voorbeeld fungeerden voor het dagelijks doen en laten. In die zin heb ik begrip en sympathie voor de hardnekkigheid waarmee mijn leermeester Georges Duby aandrong op de noodzaak om tussen de regels van de overgeleverde geschriften door te lezen en de verbeelding van het toenmalige leven te vatten, want de onthulling daarvan, wat de bezieling was van de samenleving, is de belangrijkste opdracht van de historicus. En ik wil daar nu nog een persoonlijke noot aan toevoegen, die mij geholpen heeft om moeilijke tijden door te komen en die kan worden beschouwd als epiloog van de jaren waarin het beroep van historicus radicaal werd veranderd door hoogst ongebruikelijke technieken van kennisverwerving, namelijk dat een beschrijving van het verleden die er niet in slaagt de verborgen aspecten van de geschiedenis aan het licht te brengen, zinloos is.

Het blootleggen van de latente structuur van beschavingen is de enige *raison d'être* van het beroep van historicus in de eenentwintigste eeuw. Want dat is de manier om de erfenis te tonen die het verleden de toekomst biedt en die als richtsnoer kan dienen om de valkuilen te vermijden waar men eerder in is verzand. Zo verwoordde ik het ook in de collectieve publicatie 27 *Leçons d'histoire*, uitgegeven door Seuil in 2009, waarin de lezing is opgenomen die ik hield in het Grand Palais de Paris, op woensdag 29 oktober 2008, waarin ik onomwonden stelde dat de droom van Odysseus de grote erfenis is van de mediterrane wereld, ook al werd die in verschil-

lende talen en op verschillende tijdstippen verteld: de erfenis die Europa heeft gesmeed.

Zo daagde in mij het besef dat de idee van de mediterrane erfenis van de Europese cultuur in feite het totale en radicale programma was voor een boek gewijd aan het doorgronden van de verbeelding die de mediterrane wereld vormde. Terwijl ik me van die taak kweet, las ik de indrukken van de reis naar Griekenland die Harry Graf Kessler maakte, samen met zijn vrienden, de beeldhouwer Aristide Maillol en de schrijver Hugo von Hofmannsthal, zoals opgetekend in zijn *Tagebücher 1918-1937*. Zijn commentaren vormen een grootse hommage aan de fabels en mythen van de klassieken, waar de drie reisvrienden een grenzeloos, soms onbesuisd behagen in scheinpten, en die de inspiratie leverden voor het prachtige, glanzende naakt van een denkende vrouw, een sculptuur die zij besloten *De Middellandse Zee* te noemen: men kan alleen maar vaststellen dat het centrale aforisme van de klassieke cultuur, ‘ken uzelf’, dat in de pronao van de tempel van Apollo te Delphi werd gegraveerd en dat Socrates tot zijn kernspreuk maakte, de uiterste maat is van een levenswijze die aan de oevers van deze zee geboren werd en tot wasdom kwam.

De droom van Odysseus is het product van een lang intellectueel project. Nu, aan het begin van de eenentwintigste eeuw, heb ik het voltooid, na het tientallen jaren met me mee te hebben gedragen. Dat wil zeggen dat ik besloten had het gedurende die ruim vijftig jaar vorm te geven in een reeks artikelen, conferenties, lezingen, papers en hoofdstukken in diverse boeken. Ik dacht dat ik het nooit af zou krijgen. Ik had er eigenlijk wel vrede mee dat die ideeën waren verspreid over allerlei tijdschriften en losse artikelen en in hoofdstukken van diverse collectieve boeken in verschillende talen en edities. Het waren kleine, incidentele bijdragen, die om uiteenlopende redenen en steeds op verzoek werden geschreven. Maar toen kwam het coronavirus, dat me tot het besluit bracht de confrontatie met mijn levenswerk aan te gaan. Dat gebeurde op een reis naar Gubbio, waar ik was uitgenodigd om het Festival van de Middeleeuwen in te leiden, dat in 2020 de Middellandse Zee,

de zee van de geschiedenis, tot thema had. Ik nam de thematitel van de organisatoren over voor mijn inaugurele lezing, evenals voor deze inleiding.

Daar, op het auditorium, terwijl de *sindaco* zijn inleiding hield, besepte ik dat nu het moment van de synthese in mijn leven gekomen was. Ik moest mijn ideeën over de mediterrane wereld open en bloot op tafel leggen en gehoorzamen aan het gebod van mijn schrijverschap: een lopend verhaal vertellen dat nauwgezet was, maar toch gelezen kon worden als een roman. Ik heb mij in dit concrete geval geconformeerd aan de opdracht deze grote figuur van de wereldgeschiedenis, de Middellandse Zee, om te vormen tot een plot vol personages, waarvan sommige welbekend en andere onbekend zijn, maar die allemaal een essentiële rol vervullen in het begrijpen van de geest die door de landen rondom deze zee waart.

Nu ik eindelijk besloten had het boek af te maken, voelde ik dat het schrijven met de voltooiing meegroeide. *De droom van Odysseus* leek me een gepaste titel (ook mijn redacteurs, Miguel Aguilar en Joan Riambau, die me zo geholpen hebben bij mijn keuze, waren ermee ingenomen). Er zat ook iets in van een biecht over wat mijn leven had betekend, een soort terugkeer naar een huis dat ik te vroeg verlaten had om er nog met nostalgie aan terug te denken. Het enige wat ik me daarvan herinner is dat een denkbeeldige Hamlet me in het oor fluisterde dat er meer dingen onder de zon waren dan waar mijn jonge ik, net als Horatius, van droomde in zijn persoonlijke levensfilosofie, die een sterk maar ongesubstantieerd verlangen behelsde om de uitdaging van een dolende ridder der letteren aan te gaan. Na de Middellandse Zee bereisd, beleefd en bestudeerd te hebben in Genua, Venetië, Procida, Napels, Ravello, Palermo, Florence, Barcelona en Nice, werd ik volwassen – zo gaat dat in het leven.

Waarom *De droom van Odysseus* als titel voor een geschiedenis van de Middellandse Zee die millennia beslaat?

Dat zal ik proberen uit te leggen.

Er is een mooi verhaal dat traditioneel aan Homerus wordt toegeschreven en dat gaat over de thuiskomst van een man na een lange reis over de Middellandse Zee. De avonturen van Odysseus, zoals het personage heet, horen tot de meest briljante beschrijvingen van de wereld die bekendstaat als de Griekse kolonisatie. Maar die ook, vooral moet ik zeggen, een taxatie behelst van het spel der goden, dat zich afspeelt tussen rationaliteit en paradox en dat de held geen moment met rust laat, tot hij terug is bij zijn vrouw Penelope, die al die tijd aan een lijkwade heeft geweven, een rake metafoor voor haar eigen odyssee, zoals Margaret Armond stelt in haar schitterende roman over de wevers van het lot, vrouwelijke figuren die fascineren in weerwil van hun verontrustende, bijwijlen angstaanjagende trekken, wanneer ze verschijnen in de gedaante van Pandora, Antigone, Clytaemnestra of Medea.

Het mediterrane epos werd geboren uit de tragische confrontatie van het sterfelijk individu met de onsterfelijke godenwereld. Homerus slaat talloze ironische bruggetjes tussen beide werelden. Tot dan toe was geen enkele bard ooit op het idee gekomen zich af te vragen wat de goden dachten, wat de regels waren van hun spel – een creatieve sprong in het onbekende die het begin betekende van het Griekse wonder. Uit de terugreis naar Ithaca werd de mythe gesmeed over de mediterrane wereld, want door van dat verhaal een tragedie te maken en het een voorbeeldfunctie te geven, werd resoluut verwezen naar een beslist aankomstpunt: de overwinning op de geschiedenis, *post diem*.

Over het Middellandse Zeegebied ligt een web van mythen, zoals het huwelijk van Kadmos en Harmonia, Prometheus die het vuur van de goden steelt, Perseus die wil kunnen vliegen, Oedipus die het aan de stok krijgt met zijn vader, Jason die samen met de Argonauten op zoek gaat naar het Gulden Vlies, en andere die wij opvatten als de onderdelen van een *poetica mundi*, in elkaar geknutseld door een veelzijdige doe-het-zelver, een uitvinder van universele systemen die over de meest uiteenlopende culturele bagage beschikt – deze mythen vormen het meest uitdagende weerwoord op de goden die lachen om het menselijk streven naar een uitweg. Maar lachen

Zeus, Pallas Athena, Hera en de anderen dan bij het zien van de drenkeling die de hele Middellandse Zee van begin tot eind afvaart op zoek naar een uitweg? Zeker, ze lachen, maar tegelijk maken ze zich zorgen over wat ze zien. Want Odysseus stelt zich in zijn naoorlogse thuisreis bloot aan het spel van de goden, die hem in een labyrint hebben gelokt, maar die ook in de gaten krijgen dat hij in staat is een uitweg te vinden, ook al moet hij zich 'Niemand' noemen om aan de cycloop te ontsnappen, het monster dat symbool staat voor de doodsangst die inherent is aan het spel. (Zo komt in de meeste van zijn avonturen zijn spreekwoordelijke listigheid aan bod.)

Odysseus is intens verbaasd over wat hij om zich heen ziet. Verbazing is een tragisch vermogen, het gevolg van de onderwerping van de mens aan zijn lot, aan wat geschreven staat. De dichter verhaalt van de schipbreuken, de lange reizen naar exotische oorden, de strijd met de cycloop, de nieuwsgierigheid naar de sirenen, de betovering van Circe, en daarmee geeft hij een beschrijving van de volken die langs de Middellandse Zee wonen. Wat Odysseus bijblijft is dat een en dezelfde zee al zijn avonturen herbergt. Hij moet per se terug naar huis, naar het Ionisch eiland Ithaca, ver van de verleidingen die hem elk moment overvallen, maar waarvan hij de betekenis niet helemaal begrijpt. De klassieke cultuur gebruikte het personage van deze dolende man om een nieuw hoofdstuk te openen in de geschiedenis van de Middellandse Zee, om de geografie van de maritieme expansie af te bakenen, de grens te trekken tussen beschaving en barbaarij, en het Griekse erfgoed tot het uitgangspunt te maken van een gemeenschappelijke ruimte voor de volken van de Middellandse Zee.

Waarom is Odysseus onze gids? vroeg de helleniste Jacqueline de Romilly zich af. En ze gaf zelf het antwoord: omdat Odysseus het volmaakte voorbeeld is van een man die een goddelijk recht tart, het recht van de god Poseidon om zich de voornaamste bronnen van rijkdom van deze zee, de zeevaart en het uitvloeiende daarvan, de handel, toe te eigenen. De schrandere Odysseus was zo slim om de zeewegen te verkennen waarlangs de luxe goederen werden aangevoerd die de Grieken rijkdom brachten en hun literaire cultuur

en kunst mogelijk maakten: wijn uit Rhodos, honing uit Athene, noten uit Pontus, gedroogde vruchten en gepekeld vis uit Byzantium, kaas uit Chios, graan uit Sicilië of het zilver uit Tartessos, goud uit Afrika, tapijten uit Perzië en textiel uit Fenicië. En tegelijk met die koopwaar kwamen de ideeën van een mogelijke wereld die in staat was het idee van identiteit te begrijpen als de som van een veelheid aan verschillen. Vanuit deze poëtische genese, en met de in de mythe besloten boodschap in het achterhoofd, zocht de mediterrane samenleving naar een verklaring voor het bestaan op basis van de geschiedenis. Maar aan het begin van de eenentwintigste eeuw was men gekant tegen dit idee, want – bij Jupiter! – stel je voor dat je rekenschap zou moeten afleggen over het leven en zijn wonderen, laat staan aan een biechtvader, al helemaal een figuur uit het verleden. Ook de wereldwijde museïficatie is een ernstig probleem: de gebeurtenissen worden gepresenteerd als context voor de kunstwerken. In om het even welke mediterrane stad dringt meteen het gevoel zich aan je op dat hij een geschiedenis heeft: waar je ook kijkt zijn monumenten. Het verleden wordt intiem ervaren. Je hoeft daarvoor maar even stil te staan en je af te vragen waarom een fragment van iets wat ooit belangrijk was voor de samenleving – forum, tempel, theater, circus – juist daar staat. Die monumentale kunst, midden op straat, overstijgt het geraas van het drukke verkeer en de tijd. Alom verrijzen onverwacht Griekse zuilen naast gotische spitsbogen of standbeelden van allerlei kunstenaars, sommige beroemd, andere nauwelijks bekend. Maar de voorbijganger die van geschiedenis houdt, steekt daar niet veel van op. Hij gelooft in de dramatische kracht ervan, maar dat is ook alles. Misschien dat hij daarom steeds weer dezelfde problemen op dezelfde manier aanpakt. Voor hem is de geschiedenis niet de leermeester van het leven, zoals hem zo vaak, om Cicero's oordeel gestand te doen, is voorgehouden, maar hij ziet die eerder als louter een belangrijk onderdeel van de klassieke erfenis.

De geschiedenis van de Middellandse Zee is uniek en leerzaam. Het kost ons niet veel moeite om die met bewondering te bezien,

om waardering op te brengen voor haar nuances en elegante verloop. De jammerlijk beruchte Peloponnesische Oorlog, door zijn vertolker, de historicus Thucydides, beroemd gemaakt, toont aan tot op welk punt de woede van de buren wreedheid wordt, een woede die eeuwenlang de kop heeft opgestoken, telkens wanneer een volk de behoefte voelde om te overheersen, imperia te stichten, die kort daarop weer verdampden, slechts een spoor achterlatend van hun roofgoed in de glooiende olijfgaarden. Vandaag de dag zijn de poëzie van Homerus en de geschiedschrijving van Thucydides niet meer dan voetnoten in een leerboek of in andere werken van geringe diepgang. Wanneer men al nadenkt over het verleden van de mediterrane wereld, gaat het om deze vluchtige herinneringen, zonder dat er met een woord gerept wordt over wat het werkelijk betekende om in een gebied van overgangen te leven.

Ons collectieve geheugen davert van de echo's van conflicten in het Middellandse Zeegebied, alsof we overlopen van spijt over de onhandige manieren waarop problemen in het verleden werden opgelost, zonder er een moment bij stil te staan dat die niet veel verschilden van de huidige. Maar hoe beter we de droom van Odysseus begrijpen, hoe dichter we komen bij een begrip van de Middellandse Zee als bakermat van een levenswijze die stoelde op de noodzaak om zich open te stellen voor de wereld. Aan de andere kant vind ik dat het naïef zou zijn om te denken dat deze droom in zijn voortbestaan onaangetast is gebleven door de drie monotheïstische godsdiensten die hier zijn ontstaan en die zich hier hebben ontwikkeld: de grondslagen van de mediterrane cultuur zijn niet alleen het product van Odysseus' droom, maar ook van de sociale druk die erop werd uitgeoefend door het jodendom, het christendom en de islam.

Mogelijk hebben de denkers van de verlichting hiermee geen rekening gehouden bij hun beoordeling van de mediterrane erfenis in de Europese cultuur. Los van de vraag of het moderne oordeel van Nicole Loraux over de afwezigheid van het vrouwelijke in de esthetiek van de verlichting waar is of niet: het is onmogelijk het verleden en de toekomst van het Middellandse Zeegebied te beoordelen zonder aandacht te schenken aan het conflict tussen de inhe-

rente lichtheid van de droom van Odysseus en het zwaargewicht van het religieuze verhaal, dat wordt gedragen door het geloof dat de bronteksten (Oude Testament, Nieuwe Testament, Koran) door God zijn ingegeven. De weg die in de middeleeuwen werd gekozen, was een reactie op de uitdaging om te kiezen voor een van de drie monotheïstische godsdiensten, dat wil zeggen voor één enkele ondeelbare God. De mensen rondom de Middellandse Zee raakten ervan doordrongen dat hun cultureel erfgoed van hen eiste een wereld van vele goden, onverholven polytheïstisch, te erkennen, maar dat het geloof van hen eiste dit alles te beschouwen als een zaak van het verleden. Tegen de religieuze beleving wordt vaak de rede in stelling gebracht, die zich dan baseert op wetenschappelijke kennis, zoals het geval was met Galileo, de zeventiende-eeuwse Italiaanse natuurkundige die overtuigd was van het primaat van de fysica en de wiskunde boven de godsdienst.

Maar wanneer de grand tour van de verlichting, die het leven in de achttiende eeuw kenmerkte, met mensen als Gibbon, Lessing of Goethe exemplarisch en modelbepalend wordt, komt de Geschiedenis tot bezinning met betrekking tot de waarde van het verleden en behoudt de droom van Odysseus zijn aantrekkingskracht. Napoleon en de piramiden, Champollion en de Steen van Rosetta, Nelson en de slag bij Trafalgar. Wat anders konden zij doen dan serieus over de mediterrane cultuur nadenken? En dan begint de eeuwige lente weer, het rad van de tijd. Gibbon op het Forum Romanum, Goethe in de Campagna, Nathalie de Laborde aan de arm van Chateaubriand in het Alhambra, Byron in Missolonghi, Thomas Mann op Lido di Venezia en Joyce in Triëst. De wegen die de contemporaine literatuur volgt lopen parallel aan de geschiedenis van de volkeren in het Middellandse Zeegebied. Als ik geprobeerd heb ze allemaal in een breed kader te vangen, dan is dat omdat ik dat ook heb willen doen met de filmkunst van de twintigste eeuw, het deel dat expliciet over het Middellandse Zeegebied handelt en het deel dat het in een mooie elliptische vorm doet: een erfgoed dat altijd weer vragen, twijfels, affecten oproept, en de inspiratie levert voor beeldende kunst en muziek. Wat betekent dit? Wordt de lange

weg van de droom van Odysseus afgestopt met een onvervuld verlangen? Zou best kunnen.

Het verlangen dat de verheven waarden van de Middellandse Zee eindelijk de verschrikkelijke geschiedenis zullen overwinnen die rond deze zee is gesmeed, van de raadselachtige Zeevolken die de welvarende kuststeden van de koninkrijken uit de bronstijd binnenvielen, tot de stakkerige bootjes met vluchtelingen die wederom op de loop zijn voor oorlog en gebrek. Nu weten we dat de geschiedenis van het Middellandse Zeegebied één en ondeelbaar is, want om de gebeurtenissen uit het verleden en hun betekenis te begrijpen, moeten we ons rekenschap geven van haar latente structuur. En die latente structuur is de droom van Odysseus.